

про наказ короля поховати його у найближчій церкві. Найближча до Йоасафа особа – диякон Павло, який супроводжував його усюди, очевидно, також загинув під Берестечком і був похований разом з ним.

Археологічними дослідженнями Попового Горба на місці кладовища, яке оточувало церкву, було виявлено основи трьох кам'яних хрестів, які, згідно з місцевим звичаєм, були поставлені там як пам'ятники тим похованням. Зовнішні ознаки яких не збереглися. Знайдено також верхню частину кам'яного хреста з кириличним написом «ІС ХС НІКА» («Ісус Христос перемагає»), що, за петрогліграфічними даними, слід датувати XVII ст.

Археологічні дослідження виявлених на місцях Берестецької битви поховань, цвинтарів XVII ст. допомогли відтворити окремі картини і сторінки з історії Берестецької битви 1651 р. Зокрема, картину загибелі, пограбування і поховання корінського митрополита Йоасафа. А виявлені на місцях битви кам'яні хрести-пам'ятники полеглим за волю і долю українського народу свідчать, що наш народ ні на хвилину не забував цих святих могил, і, думаючи та молячись про спасіння душ полеглих під Берестечком лицарів, встановлював на них кам'яні пам'ятники.

Література

1. Волинські єпархіальні відомості. – 1909. – 21 травня. – № 21.
2. **Рожко В.** Козацької слави не зміла віків течія (II пол. XVII ст. – 70-і рр. XX ст.) // Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін. Національний пантеон «Козацькі могили». – 543 с.
3. Кмінська О.А., 1922 р.н., с. Острів. Історія села Острів: Спогади, записані Кунзурою М.М. – 6 вересня 1996 р.
4. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 301 с.

Олександр Шараф-Уралі (Миколаїв)

Поховання доби бузького козацького війська в с. Баловне на Миколаївщині

*Пам'яті Феодосія Тимофійовича Камінського
(1888–1978)*

Досить незначна зацікавленість з боку представників історичної науки окремих регіонів козацькою добою в історії України обертається ентузіазмом місцевих, тобто регіональних, неофітів-краєзнавців з надією, якоюсь мірою компенсувати «зверхне» ставлення професійних істориків до української козацької історії Південної України та провокує їхню сміливість у спробах започаткувати «непрофесійні» дослідження, творити, за подібним визначенням, тексти. Така ситуація в масштабах України, безумовно, має свої коріння, проте, і за такої ситуації завжди були, є і будуть виключення. У минулому, стосовно досліджень історії козацтва, такими виключеннями були визначні постаті: А. Скальковський, В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький, В. Голобуцький. Для Миколаївщини, в додаток до згада-

них, такими постатями були й лишаються також М. Аркас, С. Гайдученко, М. Лагута, Ф. Камінський. Останньому ми не випадково присвячуємо наше повідомлення. Напередодні 125-ї річниці з дня народження непересячної особистості Феодосія Тимофійовича Камінського звернення до його сподвижницького життєвого шляху археолога, етнографа, організатора музейної справи, краєзнавця, просвітянина, хотілося б вірити, приверне увагу й поставить актуальне питання необхідності наукової ретроспективи, яка б не обмежувалась «вибірковістю» щодо окремих історичних періодів, соціальних страт, особистостей в історії України, її складових частин: Півдня, Заходу, Сходу... Вибірковість, яка і на регіональному рівні, і на загальноукраїнському, зрозуміло, є детермінованою, має свою передісторію, свої пояснення – в діахронії й синхронії – під кутом зору бачення: постколоніального, пострадянського. Проте, «все тече – все змінюється»...

Конкретно, в нашому повідомленні мова піде про кам'яні хрестипам'ятники на кладовищі села Баловного Новоодеського р-ну Миколаївської області, до речі, одному з тих, що у 2004 р. приділили увагу учасники етнографічної експедиції МННІ ОНУ ім. Мечникова, «вивчаючи кам'яний хрест 1794 року» [1], дослідження якого, на жаль, нічим не завершилося.

Вивчення історичного минулого доби українського козацтва, безумовно, не може спиратись лише на писемні джерела, враховуючи, зокрема, відомі факти свідомого й планомірного нищення історичних документів (контroversійних щодо «єдино правильного» сприймання й розуміння історичних подій), приміром, – з архівів гетьманської столиці, Батурина, кримськотатарської – Бахчисарая. Археологічні ж, історико-краєзнавчі дослідження як раз і можуть посприяти поповненню об'єктивних знань, приміром, щодо локалізації середньовічних поселень взагалі (тимчасових і з надією на не тимчасовість...); уточненню місцезнаходження козацьких, різного типу поселень (до сьогодні їх кількість на території Запорозької Січі не визначена), укріплень, сторожових постів, церков, переправ і т. д. та виникнення на їхньому місці (чи поза ним) як попередніх, так і пізніших поселень, та у зв'язку з цим – їхньої періодизації; особливостей співіснування народів степу й лісостепу/лісу, не завжди виключно ворожого – на взаємознищення, на що у свій час звертав увагу український сходознавець В.В. Дубровський (1897–1966): «Чомусь панує таке уявлення, що появлення в українських степах нової народності виключає можливість існування на даній території поміж нею і другої народності...» [2], тобто за такого уявлення маємо таку умоглядну закономірність: якщо тут з'явилися «дикі», «жорстокі» й «спустошливі» татари, то й «логічно», не має бути на цій землі більше ніяких українців, інших народів, а значить, і їхніх слідів – залишків поселень, поховань, артефактів матеріальної культури. Така логіка пов'язана також з доволі поширеною серед «цивілізаторів» концепцією «дикого поля», на якому «не доцільно» помічати попередників.

Історія виявлення і дослідження кам'яних хрестів на Миколаївщині, виготовлених у «майстерні» Микити Христоріза, починається з Каменського Ф.Т. (1888–1978), миколаївського вченого-археолога, музейного працівника, етнографа, краєзнавця і просвітянина (члена аркасівської «Прогресівки»), неодноразово зазнававшого переслідувань з ув'язненням у виправно-трудових таборах, висилкою на Далекий Схід, Північний Казахстан. Самовіддана, невтомна, різнопланова і продуктивна діяльність Феодосія Тимофійовича неодноразово, на довгі роки, переривалась із вердиктом: «спроба перетворити Миколаївський музей у центр української культури» (під час його роботи в 20-ті роки минулого століття в якості директора Миколаївського історико-археологічного музею), «приналежність до української контрреволюційної націоналістичної організації», «співчутливе ставлення до антирадянської націоналістичної організації» тощо [3; 4].

Факт того, що і в XIX, і в XX ст. не було зафіксовано, не лишилось писемних свідчень про кам'яні хрести роботи Микити Христоріза, приміром, на кладовищі с. Баловного Новоодеського р-ну, про спробу обстеження якого у 2004 р. попередньо ми зазначили та яке у порівнянні з кладовищем с. Кисляківка (нині – с. Лимани Жовтневого р-ну), котре розташоване приблизно на такій самій відстані від м. Миколаєва, а у порівнянні з селами Баратівка (нині – Новобузького р-ну Миколаївської обл.) й с.Олександрівка (нині – Білозерського р-ну Херсонської обл.) значно більш віддаленими, на яких Ф.Т. Камінським з 1917 по 1926 роки було виявлено кам'яні хрести й описано, пояснюється і офіційним ставленням до «черкаських вольностей» в останні понад 400 років, і перипетіями долі Феодосія Тимофійовича (як і більшості свідомої української інтелігенції часів сталінщини), і «тягарем античної археології...» [5], тим, що й у подальшому, у другій половині XX ст. – на початку XXI ст., «вчені-археологи мало приділяли уваги об'єктам та окремим артефактам XVIII–XIX ст. (та й XVI–XVII ст. – Ш.О.М.), концентруючи свою увагу лише на знахідках глибокої давнини» [6], і, на кінець, безумовно, тим, що ні в XIX, ні в XX ст. не проводилися системні науково-пошукові дослідження козацьких поселень і поховань, зокрема, на Побужжі й Поінгуллі.

Щоб оцінити внесок Ф.Т. Камінського у справу дослідження пам'яток козацької доби на Миколаївщині та зрозуміти, зокрема, причини відсутності свідчень про хрести Микити Христоріза, які до сьогодні вціліли на кладовищах сіл Баловне та Михайлівка (а можливо, й ще інших) у його науковій краєзнавчій спадщині [7; 8], все це треба мати на увазі: і багатоплановість, і складні умови наукової діяльності, значні в ній перерви, і порівняно більша увага й час, які приділялись археологічним дослідженням античної Ольвії (зокрема, в якості члена наукової ради Ольвійської археологічної експедиції, вченого-охоронця археологічного заповідника Ольвія), починаючи ще з тих часів, коли вони здійснювались під керівництвом Б.В. Фармаковського тощо. У зв'язку з останнім, саме наближе-

ністю сіл Кисляківка чи Олександрівка (а не Михайлівка чи Баловне) до античних поселень, певною мірою (поряд зі знанням повідомлень XIX ст. щодо місцезнаходження окремих знахідок хрестів козака-христоріза, які належали А.П. Чиркову, Д.І. Яворницькому) і обумовлюється попадання в поле зору Ф.Т.Камінського кам'яних хрестів останньої чверті XVIII ст., виготовлених Микитой Христорізом, з локалізацією саме у південному від м. Миколаєва напрямку.

Дослідження пам'яток козацької доби, які на диво, з урахуванням «бульдозерної» меморіально-культурної політики радянських часів, ще й досі на вцілілих старих сільських кладовищах, дають можливість виявити де інде вцілілі ще кам'яні хрести, які можуть свідчити про таке далеке для переважної більшості наших співвітчизників Пізнє Середньовіччя і не надто далеке – у порівнянні зі Стародавнім Світом – для меншої їх частини, яку цікавить історія свого народу, яким не притаманна амнезія, і в наслідку якої переважна більшість «має те, що має»...

Отже, до вцілілих на Миколаївщині кам'яних хрестів останньої чверті XVIII ст. «школи» майстра-Микити Христоріза, козака, приписаного в свій час до Пашківського куреня, не зафіксованих й не описаних у XIX ст., а лише на кінець XX-го, подібних до того, який описав дослідник І. В. Сапожников – «...козака бувшого Війська Запорозького Низового куреня Уманського, Антона Кременецького...» на кладовищі с. Михайлівка Новоодеського р-ну [9], нині можна додати ще 4 (а то й 5), виявлених нами взимку 2011 р. під час обстеження сільського кладовища с. Баловного, заснування якого на місці козацького зимівника, «гніздюка» Яцька Баловня, датується 1679 роком. Ці пам'ятники розташовані поруч, в одну лінію, на північній околиці старого кладовища, донині діючого. Виготовлені з дрібнозернистого вапняку. Типологічно подібні, за розмірами (показники: висота над рівнем підставки; ширина в перехресті; товщина) значно не розходяться та розташовані у такій послідовності зліва направо:

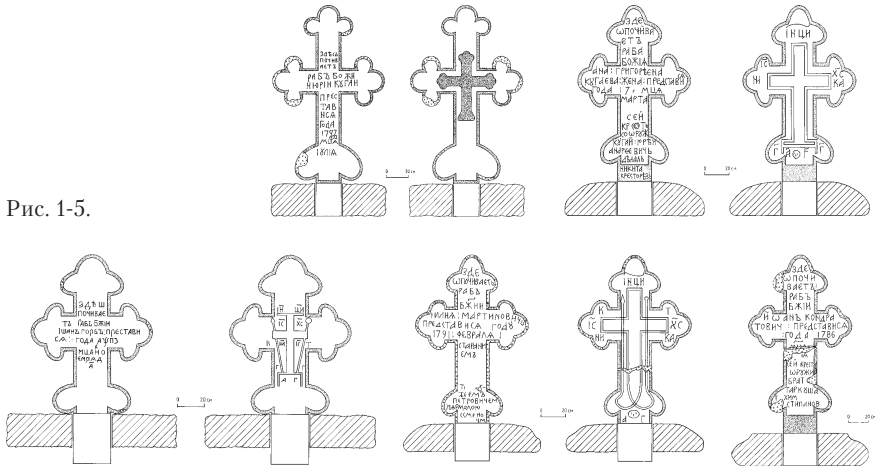
1. – У 12 рядків: «ЗДЕСЬ / ПОЧИВ / АЕТЬ / РАБЪ БОЖИ / И ЮРИИ КУГАИ / ПРЕС / ТАВ / ИСЯ / ГОДА / 1797 / МЦА / ЮЛІЯ». Висота над рівнем підставки – 153; ширина в перехресті – 98; товщина – 19 (верхня частина – 17).

2. – У 17 рядків: «ЗДЕ / ОПОЧИВА / ЕТЬ / РАБА / БОЖІЯ / АНА : ГРИГОРЕЕНА / КУГАЕВА : ЖЕНА : ПРЕДСТАВИСЯ / ГОДА 17 ... МЦА / МАРТА / ...СЕЙ / КРЕ... ТЬ / СООРУЖ / КУГАЙ : ЮРЕИ / АНДРЕЕВИЧЬ / ДЕЛАЛЬ / НИКИТА / КРЕСТОРЕЗЬ». Висота – 138; ширина – 90; товщина – 21 (15).

3. – У 8 рядків: «ЗДЕШ / ПОЧИВАЕ / ТЬ РАБЪ БЖИИ / ЮАНЬ ГОРБЪ : ПРЕСТАВИ / СЯ : ГОДА 1787 / МЦА НО / ЕМБРИЯ 4 Д / А». Висота – 112; ширина – 89; товщина – 17.

4. – У 14 рядків: «ЗДЕ / ОПОЧИВАЕТЬ РАБЪ / БЖИИ / ИЛИЯ : МАРТИНОВИЧЬ / ПРЕДСТАВИСЯ ГОДУ / 1791 : ФЕВРАЛЯ / СТА-

Рис. 1-5.

РАНИ / ЕМЪ ... ЕЕМЪ / ПЕТРОВИЧЕМ / И ЯРМОЛОЮ СЕМЕНО / ... ЧМ». Висота – 130; ширина – 90; товщина – 20 (15).

5. – У 16 рядків: «ЗДЕ / ОПОЧИ / ВАЕТЬ : / РАБЪ / БЖИИ / ИОАНЪ КОНДРА / ТОВИЧ... : ПРЕДСТАВИСЯ / : ГОДА 1786 / ...ІЯ / СЕЙ КРЕСТ / ...ОРУЖИ / БРАТ.../ ГАРКУША / Т...ХИМ.../ СТИПАНОВ...».

Старожили с. Баловного, за свідченнями місцевих краєзнавців Рябинчука Василя Івановича, 1924 р. н. та вчительки історії, однієї з авторів історико-краєзнавчого нариса, присвяченого с. Баловне (2004 р.), Гураєвської Валентини Василівни, 1932 р. н., переказували, що в минулому подібних вцілілих на кладовищі старих кам'яних хрестів було, принаймні, ще 3.

Цілком вірогідним є те, що один з цих трьох хрестів, фрагменти якого і понині зберігаються на території лапідарію Миколаївського краєзнавчого музею (точніше, сам музей у 2012 передислоковано у приміщення «Старофлотських казарм», проте, його лапідарій й досі лишається на старому місці – подвір'ї костелу Святого Йосипа) та фото цього хреста із фондів музею, яке ми отримали, завдячуючи працівнику музею, авторові статті «Надмогильные кресты последней четверти XVIII века в лапидарии Николаевского краеведческого музея», Наталі Михайлівні Гаркуші, походить з некрополю с. Баловне й також належить до майстерні Микити Христоріза. На користь такого твердження свідчать як форма цього хреста, типового для «школи» козака-христороба, так і напис на ньому: «...СЕЙ КРЕСТ СОРУЖИ БРАТ ГАРКУША ТРОХИМ СТИПАНОВИЧ». «Гаркуша» – одне з прізвищ першопоселенців цього села – відоме і досить поширене в Баловному по сьогоднішній день. Хоча, це лише припущення, і публікація, на яку ми чекаємо від Н.М. Гаркуші, можливо, спростує наше припущення і таким чином, знання про географію кам'яних хрестів роботи Микити Христоріза поповняться новими даними.

Ф.Т. Камінський кам'яні хрести авторства Микити Христоріза досліджував із залученням майстрів кам'яної справи, на ремесло яких у першій третині ХХ ст. був ще запит [10]. Враховуючи майстерність, мистецьку досконалість, гармонійність ліній і пропорцій надгробних пам'ятників, виготовлених Микитой Христорізом, та їх поширеність, Феодосієм Тимофійовичем вперше і було поставлено питання його авторської школи та майстерні, в якій очевидно працював не він один, маючи підмайстра чи підмайстрів. Не менш важливим щодо з'ясування авторства трилистних хрестів-пам'ятників, про які йде мова, є також і те, що у типології, запропонованій колективом науковців із Одеси, Сапожниковим І.В., Слюсаревим Ю.А., Шуваловим Р.О.[11], яка розроблялась на матеріалах польових досліджень значного масиву намогильних пам'ятників Північного Причорномор'я, трилистні кам'яні хрести, характерної форми, з автографом майстра чи без нього, але типологічно ідентичні їм, відсутні. Додатковим аргументом на користь авторства є й те, що датування таких пам'ятників приблизно припадає на життя одного покоління, одного майстра: починаючи від хреста на могилі бувшого запорозького козака Василя Коношко за 1782 рік (на що звернув увагу ще Камінський, задаючись питанням: «Але ж М. Христоріз був уславленим майстром з пам'ятників ще за часів існування запорозького козацтва. Де ж пам'ятники його роботи часів існування козацтва?»). Та й дійсно, важко повірити в те, що більшість хрестів роботи цього майстра не є втраченими) [12] і закінчуючи відомим хрестом на могилі Григорія Губи за 1798 рік. Щодо форми трилистних кам'яних хрестів, майстерні Микити Христоріза, характерною їх ознакою є двопелюсткове завершення нижнього рамена. У розробці такого завершення, можливо, майстер виходив не лише з мистецького погляду, під кутом зору естетики, але й з міркувань їхньої стійкості: нижнім завершенням у формі пелюстків забезпечувалась додаткова опора. Хоча й із запропонованих фотоматеріалів можна помітити, не у всіх випадках міркування щодо стійкості були реалізовані.

Враховуючи те, що виявлені поховання на некрополі с. Баловне датуються 1787–1797 роками, на які припадає дислокація Бузького козацького війська в поселеннях побережжя річок Південний Буг та Інгул, є підстави припустити належність похованих саме до козацького стану. Хоча, це не єдиний аргумент: доведеним є й те, що на Побужжі, Поінгуллі поселення різних типів існували і до часів утворення Бузького козацького війська. До речі, не зайвою буде і спроба віднайти документальне підтвердження / спростування версії на користь того, що Іван Горб з поховання 1787 р. – не хто інший, як козак Куреня Кісляківського Буго-Гардівської паланки, записаний у реєстрі 1756 р.

Подальші дослідження виявлених датованих, з епітафіями намогильних пам'ятників, потребують ідентифікації вказаних прізвищ та імен (зі зверненням до письмових джерел), зокрема, щодо належності їх до ко-

зацького стану. Окрім цього, слід зазначити про необхідність системного дослідження некрополів щодо з'ясування козацьких поховань та поховань їхніх прямих нащадків. Приміром, на користь ідентифікації саме козацьких могил на кладовищі с. Баловне свідчить також і намогильна плита, датована першою половиною XIX ст., яка знаходиться на відстані близько 8 метрів від поховань останньої чверті XVIII ст., з типово козацькою військовою символікою: восьмиконечна зірка – півмісяць; шестиконечна зірка – лапчатий (курсунський) хрест. (Вставити 2 фото, «Жепало, 1848 р.»).

Цікавим видається і соціально-психологічне з'ясування того, чому намогильні пам'ятники останньої чверті XVIII ст. вціліли, приміром, на кладовищах сел Баловне, Себіне, Михайлівка, але назавжди втрачені з некрополів багатьох інших поселень Побужжя й Поінгулля, наприклад, – Троїцьке (сусіднє Михайлівці), Федорівка (Нова Одеса), Кисляківка (Лимани), Баратівка, Дорошівка .., у зв'язку з подальшими змінами у складі населення козацьких поселень – в наслідку різних катаклізмів, урядових акцій дожовтневого й післяжовтневого історичних періодів, які певним чином вплинули на тяглість багатотисячної традиційної культури, історичну й родинну пам'ять. У наслідку таких впливів ми маємо очевидні втрати родинної, історичної пам'яті серед нащадків козацького роду. Одне з важливих свідчень цього є те, що в 50–80-ті роки минулого століття і міські, і сільські жителі майже не чинили супротиву бульдозерним акціям влади стосовно не тільки окремих поховань, а цілих некрополів, на яких упокоїлись їхні предки. На жаль, і нині, вже не скільки завдячуючи владі, стільки самим собі, з кладовищ продовжують зникати кам'яні хрести, бо «заважають» нащадкам славних пращурів своїх...

У зв'язку з роботою над повідомленням, хочу висловити щире подяку за консультації щодо історії села краєзнавцю с. Баловне, Гураєвській Валентині Василівні; за розуміння й консультації щодо корінних жителів Баловного – голові сільради, Гаркуші Анатолію Миколайовичу, та небайдужому й креативному художнику-дизайнеру, нащадку козацького роду, який забезпечив виконання графічних робіт нашого повідомлення, – Івану Кугаю.

Література

1. Баловне: Історико-краєзнавчий нарис. – Миколаїв, 2004.
2. **Кочубей Ю.М.** В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 59–63.
3. **Ковалёва О.Ф., Чистов В.П.** Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века). Книга третья. – Николаев, 2002. – С. 161 – 164.
4. **Анатолій Шاپовалов** (Николаев). Каминский Феодосий Тимофеевич, исследователь казацкой старины и Запорожских Сечей. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2011. – Вип. 20. – Ч. I. – С. 522–525.
5. **Кочубей Ю.М.** В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець... – С. 23.
6. **Снигко І.О., Лобко О.Г.** До питання про заселення Миколаївщини у 18–19 ст. (за археологічними матеріалами) // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура: Нові дослідження. – Миколаїв, 2006. – С. 74.

7. **Каминский Ф.Т.** О мастере по изготовлению крестов-памятников, запорожском казаче Пашкивского куреня Никите Кресторезе // НДПКДУ. – К., 2011. – Вып. 20. – Ч. I. – С. 528–534.
8. **Гаркуша Н.М., Гаркуша С.В.** Надмогильные кресты последней четверти XVIII века в лапидарии Николаевского краеведческого музея // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2010. – С. 249–251.
9. **Сапожников І.В.** Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 132–134.
10. Нові дослідження ... – К, 2011. – Вып. 20. – Ч. I. – С. 531–533.
11. **Сапожников І.В., Слюсар Ю.А., Шувалов Р.О.** Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вып. 2. – С. 34.
12. **Каминский Ф.Т.** О мастере по изготовлению крестов... – С. 532.

Юрій Мазурик (Луцьк),
начальник відділу охорони культурної спадщини
департаменту містобудування Луцької міської ради

Вербський Троїцький монастир на Волині (до 470-ліття першої писемної згадки)

Про Вербський Троїцький монастир відомо з XVI ст., однак донедавна питання місцезнаходження залишалося відкритим. Поштовхом до вивчення теми стала випадкова подія в 1999 р.

В той час сектор археології відділу охорони пам'яток історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї був уповноважений для узгодження і спільних дій між управліннями земельних ресурсів, містобудування та архітектури з управлінням культури у здійсненні контролю за дотриманням законодавства України про пам'ятки та з метою узгодження ведення земляних робіт і уникнення можливості випадкового руйнування будівельними організаціями археологічних пам'яток – згідно з розпорядженням облдержадміністрації від 29.12.1997 №782 «Про поліпшення пам'яткоохоронної діяльності та збереження археологічних пам'яток області» [1].

У зв'язку із зверненням релігійної громади села Вербки Ковельського району про попереднє погодження місця розташування земельної ділянки для будівництва церкви автором було проведено візуальне обстеження. Ділянка знаходилась на острові серед заболоченої заплави річки Турії (правої притоки Прип'яті), ближче до правого берега. Острів знаходиться за 1,1–1,2 км на північ від околиці міста Ковеля та за 0,5–0,6 км на південний схід від околиць села Вербки. Острів підтрикутної форми площею біля 1 га, найвища центральна частина висотою біля 2 метрів від рівня заплави. За свідченнями місцевих старожилів, майже в центральній частині острова знаходилась Троїцька церква. В часи Другої світової війни при визволенні Ковеля, у 1944 р. під час бойових дій дерев'яні стіни церкви згоріли, цокольна частина з цегли та фундамент згодом були розібрані місцевими жителями, а утворені траншеї запліли ґрунтом.